

ĮVADINIS ŽODIS

Klaipėdos krašto aneksija buvo paskutinis be šūvio įvykdytas Trečiojo Reicho teritorijos praplėtimas. Praėjus vos keletui mėnesių po triumfu pasireiškusio sutikimo Klaipėdoje 1939 m. kovo 23 d., Adolfas Hitleris Vermachto įsiveržimu į Lenkiją pradėjo Antrąjį pasaulinį karą.

Nagrinėjant to meto įvykius Klaipėdos krašte, Lietuvos laikyseną, svarbu aptarti ir europinį Klaipėdos krašto kontekstą, susiklosčiusį 1939 metais.

Vokietijos veiksnių 1939 m. kovo mėnesį užkulisiai yra gana gerai iširti. Tai pasakytina ir apie didžiąją Klaipėdos krašto istorijos 1919–1939 m. dalį. Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. lietuvių ir vokiečių istorikai kartu rekonstravo bei kritiškai įvertino Klaipėdos įvykius ir su jais susijusias vokiečių ir lietuvių santykių įtampas, taip pat atskleidė Berlyno ir Kauno politikos poveikį šiam regionui.

Dėl pastarosios aplinkybės į Klaipėdos problemą ir galimą jos reikšmę bręstančio karo aplinkybėmis iki šiol nebuvo įdėmiau pažvelgta iš europinės perspektyvos pozicijų. Tad kokias pasekmes turėjo vokiečių žygis į Klaipėdą 1939 m. kovo mėnesį? Ar jis vaidino reikšmingesnį vaidmenį tolesniuose Hitlerio sprendimuose ir ar darė įtaką Vokietijos santykiams su kitomis valstybėmis? O gal miesto prie Dangės likimas neturėjo jokios reikšmės tolesniems nacionalsocialistinės Vokietijos tikslams? Kita vertus, laikantis lietuviškosios pozicijos, reikėtų klausti: ar praradus Klaipėdos kraštą Lietuvai dar buvo išlikusi nors viena galimybė išlaikyti savo nepriklausomybę?

Žvelgiant į nacionalsocialistinę užsienio politiką po 1933 m., ryškėja, kad kartu su Hitlerio įsigalėjimu valdžioje 1933 m. sausį prasidėjo ir nauja Vokietijos užsienio politikos fazė. Hitlerio tikslai neapsiribojo Versalio sutarties revizija ir sienų 1914–ųjų metų ribose atstatymu. Jau knygoje *Mein Kampf* žlugęs pučistas rašė: „1914 m. sienos nieko nereiškia.“¹ Nacionalsocialistinė politika, kaip jėgos politikos nuostatų ir rasistinių motyvų mišinys, nusitaikė į dominuojančios padėties Europoje išsikovojo; to nebuvo įmanoma pasiekti taikiu, nekariniu, būdu, ką Hitleris visada aiškiai suvokė ir gerai žinojo. Ir apskritai reikalo esmė buvo ne karas ir taika, o tik taktinis klausimas, kada ir su kokiais sąjungininkais turės būti įvykdytas vyraujančios padėties Europoje užgrobimas. Todėl siekiant, kad Vokietija išitrauktų į šią kovą, Versalio sutarties revizija buvo tik pirmas, tačiau būtinas žingsnis. Tai lemia, kad vokiečių tyrinėjimuose dažnai kalbama apie Hitlerio „programą“, kurioje Versalio sutarties sulaužymas buvo atspirties taškas, tačiau ne galutinis tikslas.

Kaipgi atrodė Hitlerio koncepcija? 3-iajame dešimtmetyje, sėdint Landsbergo kalėjime, atsirusią ir modifikuotą *Mein Kampf* išdėstytą poziciją galima nusakyti taip: susitaikymas su Anglija turėtų suteikti Vokietijos Reichui galimybes pasiekti teritorinių laimėjimų Rytų Europoje, visų pirma Sovietų Sąjungos sąskaita. „Didžiulis kolosas Rytuose yra prinokęs žlugti. Žydu valdžios galas Rusijoje reikš ir Rusijos kaip valstybės pabaigą“: taip skambėjo pagrindiniai šaltai formuluojami ekspansionistiniai kliedesiai². Tai, kad Hitlerio siekiai toli peržengė to laiko nuotaikas, kurios ribojosi Versalio sutarties revizija, įrodo jo pastaba: 1914 m. sienos jam nieko nesako. Gėdingai sužlugusiems pučistams nerūpėjo atgauti Vilhelmo laikų imperijos teritorijas, o kaip sako populiarus tuo metu posakis, jie siekė gyvenamosios erdvės Rytuose (*Lebensraum im Osten*): „mes sustabdysime nuolatinį germanų veržimąsi į Europos pietus ir vakarus ir nukreipsime jų žvilgsnį į teritoriją Rytuose“³. Šių pažiūrų esmę geriau paaiškina „Bormanno diktuoti tekstai“, parašyti

¹ HITLER, A. *Mein Kampf. Jubiläumsausgabe*. München, 1939, S. 651.

² *Ibid.*, S. 651.

³ *Ibid.*, S. 650 et al.

1945 m. vasario–balandžio mėnesiais, kai „Didžioji Vokietija“ buvo suspausta tarp Oderio bei Reino ir Hitleris subombarduotoje Reicho sostinėje Berlyne „nacionalsocializmo ir jo paties gyvenimo misija“ vadino „bolševizmo sunaikinimą, o kartu ir mūsų tautos ateities neapbrėpiamuose gyvenimo plotuose Rytuose užtikrinimą“⁴.

Šiuose pareiškimuose skambantis dvigubas motyvas, susidedantis iš antikomunizmo ir *gyvenamosios erdvės (Lebensraum)*, reikalauja trumpo paaiškinimo. Galima teigti, kad šie antisocialistiniai komponentai turėjo dar labiau pabrėžti Hitlerio antisemitizmo turinį. Rasinė beprotybė, suprantama per posakius „ariškoji ponų rasė“ ir „tarptautinė žydija“, tapo baisia vokiečių okupacinės politikos realybe Rytuose, išžudžius milijonus žydų, čigonų. Visa tai ir yra raktas, norint suprasti Hitlerio politiką. Dėl šios priežasties Hitlerio politika yra laikoma persotinta rasistinių emocijų, prieš kurias antikomunizmo motyvas vaidina tik labai nežymų vaidmenį. Šią tezę dar labiau paryškina Hitlerio pateiktas socializmo apibūdinimas, kurį jis vadina žydiškuoju išradimu. Žydija ir bolševizmas jam yra sinonimai, pastarasis tėra rasinės degeneracijos politinė forma.

Šių pažiūrų kontekste akivaizdžiai matyti ir Sovietų Sąjungai skirtas vaidmuo. Ji buvo laikoma hitlerinės grobikiškos politikos objektu, jos teritorijoje turėjo įsikurti vokiškoji ponų rasė, kadangi slavų pusžmogiams, kaip menkesnei rasei, žydų–bolševikų parazitai jau buvo atėmę bet kokius kultūringumo požymius. Vien tik pati kalba įrodo, kad *gyvenamosios erdvės (Lebensraum)* gavimas buvo suprantamas ne kaip paprasti teritoriniai laimėjimai SSRS sąskaita, tačiau nuo pat pradžių būta gyventojų išnaikinimo tikslo. Šie programiniai Hitlerio teiginiai buvo suformuluoti iki 1933 m. sausio 30 d., t. y. dar prieš jam ateinant į valdžią. Po to jis galėjo laisvai pradėti realizuoti savo idėjas.

Norėdamas pasiekti savo strateginius tikslus, Hitleris buvo pasiryžęs provizoriškai taktiniais sumetimais bendradarbiauti su potencialiais priešininkais: Hitlerio–Stalino paktas yra geriausias Hitlerio vykdyto taktinio mobilumo pavyzdys. Jo tikslas buvo viešpatauti Europoje, grandiozinis teritorijas užgrobiančias ir pavergiantis karas Vokietijos Reichui turėjo suteikti tokią galią, kokią naujausiais amžiais kelerius metus buvo igijusi Napoleono valdoma Prancūzija.

Aukščiau pateiktos mintys apie Hitlerio koncepciją suponuoja atsakymą į klausimą apie Klaipėdos problemos reikšmę – ji Vokietijos ekspansinės ir grobiamosios politikos ribose nevaidino jokio ypatingo vaidmens. Lyginant su kitomis Hitlerio sėkmėmis laužant Versalio sutartį (įžengimu į demilitarizuotą Reino kraštą, Austrijos prijungimu (anšliusu), Miuncheno sutartimi, Čekoslovakijos likvidavimu), Klaipėdos klausimas nebuvo esminis.

Būtent tokios pozicijos laikėsi ir Vakarų valstybės. Išties, kas gi po Miuncheno sutarties dar būtų norėjęs patikėti, kad Klaipėdos konvencijos valstybių signatarių jėgos dėms pastangas apginti Lietuvos suverenumą? Ne, Klaipėdos krašto klausimo atveju net nebebuvo būtina susitarti dėl bendro sprendimo priėmimo, kaip tai buvo padaryta Miunchene Sudetų vokiečių atveju. Klaipėdos klausimas kitoms Europos jėgoms nebuvo toks reikšmingas, kad jį būtų galima lyginti su Sudetų krize. Be to, ir Lenkija diskreditavo save kaip Miuncheno sutarties bendrininkę, tad Varšuvos rankos buvo supančiotos.

Tokiomis aplinkybėmis vienintelį protestą pareiškė valstybė, kuri jau netrukus turėjo tapti svarbia ir reikšminga Trečiojo Reicho bendrininke sukeliant Antrąjį pasaulinį karą. Sovietų Sąjungos protestas prieš Vokietijos inicijuotą Klaipėdos klausimo išsprendimo būdą rodo, kad 1939 m. kovo mėnesį iki Hitlerio–Stalino pakto dar buvo toli. Galbūt tai yra pati svarbiausia išvada, kurią galima padaryti iš Klaipėdos krašto „susigrąžinimo į Reichą“ 1939 m. kovo mėnesį konteksto. Dar nebuvo konsteliacijos rugpjūčio 23-iajai, kuri turėjo atvesti tiesiai į Europos karą ir Lenkijos užpuolimą

⁴ *Hitlers politisches Testament – Die Bormann-Diktate vom Februar und April 1945.* o. O., 1981, S. 46.

rugsėjo 1 dieną. Nurodymas parengti Lenkijos užpuolimo *Baltąjį planą* (*Fall Weiss*) datuojamas 1939 metų balandžio 1-ąją dieną – praėjus savaitei po Hitlerio pompastiško sutikimo Klaipėdoje, kai jau buvo akivaizdūs karo Europoje neišvengiamumo ženklai.

Bendraeuropinis fonas suteikia galimybę nuodugniau pažvelgti į Klaipėdos krašto padėtį karo ir taikos bei Lietuvos ir Vokietijos santykių kontekste. Skaitytojo rankose laikomas „Acta Historica Universitatis Klaipedensis“ XXI tomas yra skirtas Klaipėdos krašto aneksijai. Mokslininkų straipsniuose yra analizuojami iki šiol istoriografijoje menkliau tyrinėti politiniai, ideologiniai, socialiniai ir kariniai šio įvykio aspektai.

Česlovas Laurinavičius straipsnyje „Ką reiškia Lietuvai turėti Klaipėdą?“ gvildena istorines aplinkybes ir priežastis, kurios lėmė Klaipėdos krašto atitekimą Lietuvai po Pirmojo pasaulinio karo, ir daugiausia dėmesio skiria Versalio sistemos analizei. 1939 m. Klaipėdos krašto aneksijos ideologinį parengimą apžvelgia Vasilijus Safronovas, atskleisdamas tarpukario metais Klaipėdos krašte vykdytus vietos gyventojų tapatybės formavimo ir transformacijos procesus. Vygantas Vareikis analizuoja politinius ir karinius Klaipėdos krašto praradimo aspektus 1938–1939 metais, pateikia 1939 m. kovo mėnesį tarp Lietuvos ir Vokietijos susiklosčiusią politinę aplinką, iki šiol mažai istoriografijoje tyrinėtą lietuvių karinių dalinių pasitraukimo iš Klaipėdos krašto ir vokiečių įžengimo dinamiką. Karinei tematikai skirtas ir Vytauto Jokubausko straipsnis, kuriame nagrinėjami XX a. 4-ajame dešimtmetyje Lietuvos kariuomenės štabe parengti Klaipėdos krašto ir miesto gynimo planai bei gynybiniai planai prieš Vokietiją, aptariamą Lietuvos karinės pajėgos 1939 m. ir jų galimybės apginti Klaipėdos kraštą. Šią temą nuosekliai pratęsia Šarūnas Liekis, analizuodamas Lietuvos galimybes suvaldyti karinę krizę Vokietijos karinės agresijos akivaizdoje.

Tarptautinis kontekstas yra aptariamas Zenono Butkaus straipsnyje, kuriame atskleidžiamas Sovietų Sąjungos požiūris į Klaipėdos atplėšimą nuo Lietuvos 1939 m. Arūnė Arbušauskaitė analizuoja pabėgėlių iš Klaipėdos krašto padėtį Didžiojoje Lietuvoje ir Lietuvos vyriausybės elgesį humanitarinės krizės akivaizdoje. Arūnas Bubnys pristato Lietuvos pastangas ir veiksmus ginant Lietuvos ir jos piliečių interesus aneksuotame Klaipėdos krašte. Armino Štuopio straipsnyje analizuojamos vokiečių vykdytos karinių įtvirtinimų statybos Klaipėdoje po 1939 m. kovo mėnesio aneksijos.

Šaltinių skyriuje publikuojami Lietuviškųjų organizacijų komiteto paskutinių posėdžių protokolai anšliuso išvakarėse atskleidžia klaipeidiškių/lietuvininkų siekius sustabdyti vokišką įtaką ir tarpukariu egzistavusias įtampas tarp klaipeidiškių/lietuvininkų ir didlietuvių. Kitas dokumentas – 6-ojo pėstininkų Pilėnų kunigaikščio Margio pulko vado gen. štabo pulkininko A. Breimerio raportas III pėstininkų divizijos vadui – iliustruoja, kokiomis sudėtingomis sąlygomis 1939 m. kovo mėnesį Lietuvos kariuomenei teko atsitraukti iš Klaipėdos krašto.

Šio tomo rengėjai ir straipsnių autoriai tikisi, kad pateiktos publikacijos sulauks atidaus skaitytojo dėmesio bei praplės žinias apie sudėtingą ir skaudų Klaipėdos krašto istorijos laikotarpį.

*Dr. Joachim Tauber,
Doc. dr. Silva Pocytė*